

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 33, Summer 2022

Evidence of the Ritual-Spiritual Function of Cowrie in the Ancient Tissues of Iran from the Third Millennium to the End of the First Millennium BC based on the Approach of the Ethnoarchaeology

Naseri, P.¹; Motarjem, A.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23478.2283>

Received: 2021/01/15; Accepted: 2021/06/29

Type of Article: **Research**

Pp: 115-142

Abstract

shell A type of seashell called Cowrie, which in Persian is called by several names such as “Gajak” or “Kojak” and... So far, in many ancient deposits from the third millennium BC to the first millennium BC, mainly in the form of personal ornaments with the deceased and in some cases from the places of worship in large numbers, has been obtained. In all published reports, the mere accompaniment of these objects with other personal ornaments has introduced them as personal ornaments, while the question arises as to how this decorative tradition has remained for more than five thousand years. Given that some of today’s indigenous peoples believe beyond the aesthetic aspect of shell; These beliefs can be considered remnants of more ancient rituals? Based on this, it is hypothesized that the continued use of a non-indigenous object over time is related to a religious-ritual belief. Why at the same time the scope of such a phenomenon in the form of use in prayer and burial contexts not only in the cultural borders of Iran but also in large areas of the Eastern Levant and the Middle East has already been reported. Field ethnographic study of some indigenous peoples in western and southwestern Iran shows that these objects are used only for children regardless of gender and in adults only for women, which indicates the existence of a kind of gender and age taboo for it and belief The association of these objects with the person, in addition to the special aesthetic aspect, causes the repulsion of an evil eye They eliminate imperfection and attract goodness and blessings. This phenomenon is seen in ancient textures in the form of shell in the graves of women and children in excavation reports. But there is no sign of the use of these shell as a dignified commodity that belongs to a certain class of people in society. In a comparative analysis on the goals envisaged for this Kajak in both the contexts of ethnology today and contexts of ancient attitude toward ritual and spiritual practice, this assumption is approved only aspects of belief has caused Kajak shell has been considered for a long time and have been transported as a precious commodity by a commercial network from the coasts of the Persian Gulf and the Indian Ocean to parts of the Iranian plateau.

Keywords: Archaeology of Death, Shell, Cowrie Shell, Ethnoarchaeology.

1. PhD. Student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran, (Corresponding Author).

Email: amotarjem@gmail.com

Citations: Naseri, P. & Motarhem, A., (2022). “Evidence of the Ritual-Spiritual Function of Cowrie in the Ancient Tissues of Iran from the Third Millennium to the End of the First Millennium BC based on the Approach of the Ethnoarchaeology”. *Pazhohesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(33): 115-142. (doi: 10.22084/nb.2021.23478.2283).

Homepage of this Article:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_3991.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

The oyster is a species of marine life that is itself a member of a group of small to large marine gastropods of the family Cypraeidae, which are classified as “Cypraea”. The biological origin of this species belongs to the seas and does not exist in any river or lake. Unlike pottery and other man-made objects, this data is not used as part of the survival of living things, sometimes with slight modifications to their natural form, but discovered in a place other than their habitat and Archaeological deposits indicate that they have moved over long distances. Accordingly, the purpose of this study is to clarify the reasons for the use and function of this finding among ancient deposits from the third millennium to the beginning of history on the plateau of Iran. From a methodological point of view, in this research, a comparative-comparative method is used to explain this finding among ancient deposits as an unknown part of the problem and Ethnoarchaeology and living folk deposits as a known part. Therefore, the basis of the study is based on comparative and field methods. The statistical population is the collection of archaeological information taken from all available sources, including archaeological excavation reports and published cases without emphasis on specific specimens in the period from the third millennium to the first millennium BC, and the main reason for focusing on the tribes of the western region. And southwestern Iran due to the greatest overlap of the biological area of these tribes with the range of ancient sites studied.

Research data

So far, as a result of many archaeological excavations in Iran, samples of Cowries shell have been obtained. From the Neolithic period, oyster type Kajak from Choghasfid site and Tape Ali kush in Dehloran plain (Hole, et al, 1969: 244) and Tape Haji Firooz in the south of Urmia lake (Voigt, 1983: 263) have been reported. Kajak type in many sites of ruralization and the beginning of urbanization, such as Tel Millian Fars (Reese, 2003b, 103), Shahre sokhte (2300 to 2800) (Durante, 1977: 335: 15–6, pl. 1), Tel Iblis (Evet, 1967: 216, 217: Fig. 7) Tape Yahya (Tosi & Biscione, 1981: 39, 67: nr. 52, 78: nr. 84) & (Cataliotti-Valdina, 1979: 90) and Kazabad Ilam (Stein, 1940: pl. X: 2–3.) Have also been reported. (Reese, 1989a: 80–81). Hull believes that in light of the prevalence of interregional trade in terms of the origin of certain commodities such as turquoise and obsidian, he has mentioned the existence of shell (Dentalium, Cowrie) as one of these commodities, while their biological origin is related to the Mediterranean

Sea. And the Persian Gulf has been mentioned (Hole. et all. 1969: 53, 78, 244). On the other hand, in the excavations related to the Elamite sites and the Bronze Age cemeteries of the Pishkuh areas in the Zagros, the discovery of numerous specimens of Kajak shell; Shows that in the Iron Age of Poshtkuh in the cemeteries Pusht Kaboud, Katal Gal Gal (KT.A1, KT.A7, KT.A9, KT.A10, KT.A13 with 2, 23. 1. 4) (Overlet, 2003).) And Bordbal (BB.1, BB.3 and BB.10) have also been reported as oyster gifts with the dead (Overlet, 2003). The latest finding is the presence of shell of the type in Zagros cemetery in Sanandaj (Amelirad et all, 2012, 96. Pi 39). In which the position of the shell as a kind of necklace with the deceased indicates its use as individual decorations. In today's ethnographic contexts, among some Lor and Kurdish tribes, the oyster's Kajak is used as a victim or's repellent force to protect children from evil eyes, and sometimes it is combined with strings of pecan seeds and some teeth. Of the animals, it is often attached to the child's shoulder with a locking pin or in front of the baby's sugar headband (Tawfiqi 1393: 87). Kojak shell is also sewn on the bridle of horses and donkeys, as well as camel hats. The front of the horse saddle, which is strong and sturdy and is placed vertically, is often adorned with a shell (Pollack, 1989: 343). (Figure 5). Among the cattle breeders of Bakhtiari and Qashqai tribes and Kurds of the western region, they installed blue beads and shell on the musk tripod and the musk itself, and the shell is considered to mean the blessing of the day and the increase of musk butter. Also, in a study on knitted bedspreads of Qashqai nomads, a technique called oeiyy Weaving has been mentioned, on which often crooked shells have been installed to repel the evil eye (Tawfiqi, 2014: 47). Among the nomads of the Bakhtiari tribe, Kajak shell and blue beads are attached to children's wooden cradles. Likewise, mothers who have just given birth wear it on their arms or put it on a ring. In Lorestan, blue or blue beads are called kujeh or khazf, and its large type is used to repel evil eye from animals; And of its smaller type, they seek help from children to ward off the evil eye (Asadian Khorramabadi, 1353: 233), for example, among the Bakhtiari lors, there are (black stone) and (shell bead). These beads are embroidered on the baby's outer garment or hat (Filberg, 1990: 221, 222).

Conclusion

Study and comparison of two discussions focusing on the use of Kajak shell in two different time frames, ie the third millennium to the first millennium BC and parts of modern local tribes in Iran confirm the signs of the use of

this type of non-local shell. The oyster, which is the closest estimated source for those shores of the Persian Gulf in the south of the Iranian plateau, and sometimes the distance from the nearest coastal point to the cemeteries and areas from which these shells have been discovered and identified has been nearly a thousand kilometres. Historical and spatial analysis of the shell used according to the place of their discovery showed that the majority of them are related to two specific places, shrines and graves. The common denominator of these two contexts is related to the religious and cosmological thoughts and ideas of the people who removed them, and no doubt the components and objects within these spaces reflect their least religious value. The period is considered for the comfort of the deceased. This trend has been observed almost without interruption until the first half of the first millennium BC and simultaneously with the historical period of Iran. Eventually, since the formation of Islam as the official and dominant religion in most places, virtually all non-Islamic burial methods have become obsolete, and therefore the use of Kajak shell or any other decorative and ritual object in the grave has been eliminated, but ethnographic evidence shows that there are still signs of some beliefs and attitudes to this day, and in the meantime, the historical texts of the Islamic era confirm them, so that in many dictionaries such as *Kanz al-Laghat* from the eighth century AH is still a common belief of the people. Indicate the excretion of evil eyes by the white bead. The similar conditions of use of shell among some native tribes of modern Iran in the western and southwestern regions of Iran show that in both archaeological and ethnographic contexts, the use of this oyster is used only for women, children and no cases for men. Secondly, it has not been seen that in both contexts, the use of small shell has been used only for religious and decorative matters with religious meaning. For example, graves, temples and sacred spaces and the belief in repelling evil forces and wounded eyes fall into the category of religious affairs.

انجمن علمی باستان‌شناسی ایران

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P-ISSN: 2345-5225 & E-ISSN: 2345-5500
نشانی پانگانه نشریه: <https://nbsh.basu.ac.ir>
شماره ۳۳، دوره دوازدهم، تابستان ۱۴۰۱

ردیف	عنوان مقاله	نویسنده
۱	پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران	...
۲	...	...
۳	...	...
۴	...	...
۵	...	...
۶	...	...
۷	...	...
۸	...	...
۹	...	...
۱۰	...	...
۱۱	...	...
۱۲	...	...
۱۳	...	...
۱۴	...	...
۱۵	...	...
۱۶	...	...
۱۷	...	...
۱۸	...	...
۱۹	...	...
۲۰	...	...
۲۱	...	...
۲۲	...	...
۲۳	...	...
۲۴	...	...
۲۵	...	...
۲۶	...	...
۲۷	...	...
۲۸	...	...
۲۹	...	...
۳۰	...	...
۳۱	...	...
۳۲	...	...
۳۳	...	...

شواهدی از کارکرد آئینی-روحانی صدف دریایی نوع کجک (Cowrie) در بافت‌های باستانی ایران از هزاره سوم تا پایان هزاره اول پیش از میلاد بر پایه رهیافت قوم‌باستان‌شناسی

پریسا ناصری^۱، عباس مترجم^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23478.2283>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۵

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۱۵-۱۴۲

چکیده

پوسته سخت‌گونه‌ای از صدف‌های دریایی موسوم به «Cowrie» که در زبان فارسی به نام‌های متعدد از جمله «کجک» یا «کوژک»، «مه‌ره سفید» و... نامیده می‌شود تاکنون در نهشت‌های باستانی فراوانی از هزاره سوم تا هزاره اول پیش از میلاد به دست آمده است، در تمامی گزارش‌های منتشره صرف همراهی این اشیاء با دیگر تزئینات شخصی آن‌ها را به عنوان «تزئینات شخصی» معرفی کرده‌اند؛ در حالی که این پرسش مطرح است که چگونه در طول زمانی بیش از پنج هزار سال این سنت تزئینی باقی مانده است و آیا با توجه به این که برخی اقوام بومی امروزی اعتقادی فراتر از جنبه زیبایی‌شناسی به صدف کوژک دارند؛ می‌توان این اعتقادات را بازمانده آئین‌های کهن تر محسوب نمود؟ بر این اساس این فرض مطرح می‌گردد که تداوم استفاده از یک شیء غیربومی در طول زمان مرتبط با یک امر آئینی-اعتقادی است چرا به طور هم‌زمان دامنه چنین پدیده‌ای به صورت استفاده در بافتارهای نیایشی و تدفینی نه فقط در مرزهای فرهنگی ایران، بلکه در مناطق وسیعی از حوزه لوانت شرقی و خاورمیانه نیز قبلاً گزارش شده است. مطالعه میدانی نشان می‌دهد که این اشیاء را صرفاً برای کودکان بدون توجه به جنسیت و در افراد بالغ صرفاً برای زنان به کار می‌گیرند که نشان از وجود نوعی تابوی جنسیتی و سنی برای آن است و اعتقاد دارند همراهی این اشیاء با فرد علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی خاص، موجب دفع چشم‌زخم، رفع نحوست و جذب خیروبرکت می‌شوند. این پدیده در بافتارهای باستانی به صورت حضور کوژک‌ها در گورهای زنان و کودکان در گزارش‌های کاوش دیده می‌شود؛ اما هیچ نشانه‌ای برای کاربری این صدف‌ها به عنوان یک کالای منزلتی که تعلق به طبقه خاصی از افراد جامعه باشد دیده نشده است. از نظر روش‌شناسی در این پژوهش از روش توصیفی-تاریخی و هم‌چنین روش قوم‌نگاری به صورت مشترک استفاده شده است در یک تجزیه و تحلیل تطبیقی روشن می‌شود که اهداف متصور برای این کجک‌ها در هر دو گروه، یعنی بافتارهای قوم‌شناسی امروزی و بافتارهای باستانی، مرتبط با نگرش آئینی و روحانی است.

کلیدواژگان: باستان‌شناسی مرگ، صدف، کوژک، قوم‌باستان‌شناسی.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.
II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: motarjem@basu.ac.ir

ارجاع به مقاله: ناصری، پریسا؛ و مترجم، عباس، (۱۴۰۱). «شواهدی از کارکرد آئینی-روحانی صدف دریایی نوع کجک (Cowrie) در بافت‌های باستانی ایران از هزاره سوم تا پایان هزاره اول پیش از میلاد بر پایه رهیافت قوم‌باستان‌شناسی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۳): ۱۱۵-۱۴۲. doi: 10.22084/nb.2021.23478.2283

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_3991.html

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

صدف، نوع کجک است که خود عضو گروهی از گاستروپودهای دریایی کوچک تا بزرگ از خانواده سایپرایدی (Cypraeidae) است که در طبقه‌بندی سایپرا (Cypraea) قرار می‌گیرند و منشأ زیستی این‌گونه متعلق به دریاها است و در هیچ رودخانه یا دریاچه وجود ندارد؛ اما این نوع صدف، یکی از معدود یافته‌ها در برخی از کاوش‌های باستان‌شناسی هستند که به‌عنوان یک داده باستان‌شناسی و مرتبط با رفتار انسان، شایسته مطالعه هستند؛ هرچند این داده‌ها برخلاف سفال و دیگر اشیاء ساخته شده توسط انسان، مصنوع انسان نبوده، بلکه این یافته‌ها بخشی از بازمانده موجوداتی زنده است که گاه با تغییراتی اندک در همان فرم طبیعی خود مورداستفاده قرار گرفته‌اند، ولی کشف آن‌ها در محلی غیر از محل زیستی خود و در میان نهشت‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که به‌عنوان کالایی خاص و در مسافت طولانی جابه‌جا شده‌اند. استفاده از بسیاری از کالاهای غیرمعمول و منزلتی از نیمه هزاره چهارم پیش‌ازمیلاد توسط شبکه‌هایی از تجارت فرامنطقه‌ای رواج پیدا کرد؛ هم‌چنین شواهدی از تجارت از طریق مبادله بین نزدیک‌ترین همسایگان را برای تبادل ابسیدین، صدف دریایی نوع کجک و قطعات مس طبیعی و فیروزه در نهشت‌های دوره نوسنگی تپه علی‌کش گزارش شده است (Hole et al., 1969: 232). بر این اساس، هدف این پژوهش روشن نمودن دلایل استفاده و کارکرد این یافته در میان نهشت‌های باستانی است که تهیه آن از مسافت‌های دور دست و خارج از حوزه زیست بوم استفاده‌کنندگان نشان از اهمیت خاص برای این شیء دارد؛ و از سوی دیگر، حضور چشمگیر این نوع صدف به‌عنوان گورنهاد مرتبط نیازمند مطالعه دقیق‌تر است.

روش پژوهش: از منظر روش‌شناسی در این پژوهش از روش توصیفی-تاریخی و قوم‌نگاری برای توضیح این یافته در بین نهشت‌های باستانی به‌عنوان بخش ناشناخته مسأله و بافت‌های قوم‌باستان‌شناسی به‌عنوان بخش شناخته‌شده استفاده می‌شود و لذا اساس مطالعه برپایه روش مقایسه‌ای و میدانی استوار است. جامعه‌آماري گردآوری اطلاعات باستان‌شناسی برگرفته از کلیه منابع موجود، اعم از گزارش‌های کاوش محوطه‌های باستانی و موارد منتشرشده بدون تأکید بر روی نمونه‌های خاص در محدوده زمانی هزاره سوم تا هزاره اول پیش‌ازمیلاد متمرکز است؛ چراکه بررسی اولیه منابع حاکی از گسترش استفاده از این نوع صدف در این محدوده زمانی است؛ هم‌چنین در بخش اطلاعات قوم‌شناسی، اساس گردآوری اطلاعات بر منابع تهیه‌شده از مطالعات قوم‌شناسی و مطالعات میدانی متمرکز بوده است که از بین اقوام مختلف بومی تمرکز اصلی بر مناطق غرب و جنوب غرب بوده که بیشترین هم‌پوشانی با محدوده مکان‌های باستانی مورد مطالعه را دارد، دلیل دیگر مشاهده این ویژگی بود که در بین اقوام ساکن در غرب و جنوب غرب ایران هنوز تا حدودی شرایط بومی خود را حفظ کرده‌اند که می‌تواند با یک مقایسه تطبیقی به‌عنوان رهیافتی زنده برای درک و شناخت کارکرد این گونه‌های صدف‌ها در گذشته مورد استناد قرار بگیرد.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش اصلی در این پژوهش در مورد این بحث است که دلیل حضور صدف‌های غیربومی در بافتارهای باستان‌شناسی برای پاسخ به کدام نیاز بشر بوده است؟ و چرا این نوع صدف‌ها در بافتارهای باستان‌شناسی به طور معنی‌داری در گورها و یا مکان‌های مذهبی و آئینی یافت شده‌اند؟ در حالی که وجه اشتراک این دو مکان در ارتباط با مفاهیم جهان‌بینی و عقاید مذهبی است، پس محتمل است کارکردی مذهبی و آئینی برای این اشیاء قائل شویم.

در این چارچوب، گزاره اصلی پژوهش بر این فرض اصلی قرار دارد که باور و اعتقادی آئینی و مستمر و عمیق در استفاده‌کنندگان نسبت به صدف کجک از هزاره سوم تا هزاره اول پیش از میلاد وجود داشته که آن‌ها را متقاعد کرده است تا این اشیاء را حداقل برحسب نزدیک‌ترین فاصله تا سواحل خلیج فارس به مسافتی بیش از هزار کیلومتر تجارت کرده باشند. از طرف دیگر، پرسش فرعی که مطرح می‌شود که آیا استفاده از این نوع صدف مربوط به طبقه اجتماعی، یا جنسیتی خاصی بوده است؟ که برای پاسخ به این پرسش فرعی رابطه بین صدف‌های کجک در هر دو بستر باستان‌شناسی و قوم‌شناسی نشان از وابستگی مطلق به جنسیت زنان و کودکان نابالغ دارد.

پیشینه پژوهش

نتایج بسیاری از کاوش‌های باستان‌شناسی که در آن‌ها صدف‌های دریایی به دست آمده نشان می‌دهد که رابطه معنی‌داری بین فراوانی کشف صدف‌های نوع کجک، در بافتارهای باستان‌شناسی با نزدیکی آن‌ها به مناطق ساحلی وجود دارد؛ هرچه که این فاصله کمتر باشد یافته‌های صدفی در آن بافتار هم بیشتر خواهد بود. هم‌چنین قدیمی‌ترین نشانه‌های استفاده صدف نوع کجک نیز تاکنون از محوطه‌های باستانی منطقه شرق لوانت مربوط به دوره‌های فراپارینه‌سنگی و نوسنگی قدیم گزارش شده است (Golani, 2014: 72)؛ اما در مناطق شرقی‌تر خاورمیانه مانند فلات ایران و بین‌النهرین از اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد که هم‌زمان با رشد و گسترش مبادلات فرامنطقه‌ای در پرتو شکل‌گیری نخستین اجتماعات پیچیده و هسته‌های اولیه شهری است به تدریج استفاده از صدف‌های با منشأ زیستی غیربومی رایج می‌شود؛ که اغلب این اشیاء در بافتارهای خاصی مانند قبور یافت شده‌اند؛ در حالی که گاهی نشانه‌هایی از پرداخت ثانوی بر روی آن‌ها برای تبدیل شدن به صورت یک کالای خاص تزئینی آن‌ها را در زمره کالاهای منزلتی و یا آئینی (از منظر قرار گرفتن در زمره هدایای گور) قرار می‌دهد. همین دلایل، زیبایی ظاهری و درخشندگی و تلاء لوء خاص ظاهری آن‌ها را در زمره یک ماده جدید قرار می‌دهد که ارزش تجارت طولانی را داشته باشد؛ از این رو، پژوهشگرانی مانند «کلارک» و «بار یوسف» صدف‌ها را به عنوان یکی از اولین یافته‌های تزئینی تفسیر کرده‌اند (Clark, 1986: 23 & Bar Youssef, 2005: 176-185). لازم به ذکر است که داده‌های مورد مطالعه آن‌ها عمدتاً نزدیک به ساحل بوده‌اند و لذا میزان دسترسی ساکنان به گونه‌های صدف بسیار راحت بوده است.

اما پژوهشگرانی مانند «کاتانو» و همکاران با تعمق بیشتری در موضوع با تمرکز بر ویژگی‌های ظاهری درخشان و شفاف صدف‌ها به طور عام و هم‌چنین تولد و زایش آن در بستر دریا معتقدند این ویژگی‌های ظاهری فریبنده موجب شده تا جوامع مصرف کنند برای آن‌ها خاصیتی جادویی و طلسم‌گونه قائل شوند این فرضیه وقتی بیشتر تقویت می‌شود که در مواردی استفاده از قطعات خردشده برخی از این صدف‌ها به عنوان آمیزه‌ای در ملاط برخی سازه‌های نیایشی گزارش شده است (Cattaneo-Vietti et al., 2016: 2-4)؛ درحالی‌که هیچ دلیل قانع‌کننده‌ای برای حمل کالایی کم‌یاب و گاه دور از محل احداث این سازه‌ها به دلیل استحکام بخشی و یا دلایل فنی در معماری قابل توجیه نیست، بلکه بایستی دلایلی فراتر از کارکرد مادی، مانند قابل بودن به نوعی تبرک و یا وجود نیرویی ماورای دلیل بروز چنین رفتاری بوده باشد. برخی دیگر از پژوهشگران کم‌یابی صدف در مناطق دور از ساحل در برهه‌هایی از زمان و در برخی فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخ در نواحی جنوب شرق آسیا، و آفریقا، استفاده از آن به عنوان پول رایج و یا نوعی ارز محلی در معاملات روزانه گزارش کرده‌اند؛ و صدف نوع کجک (Cowrie) که به عنوان یک کالای ارزشمند در هر لحظه امکان فروش و معاوضه با دیگر کالاها را داشته است (Safar, 1982: 50). هم‌چنین در بسیاری از موارد هم باستان‌شناسانی به سادگی این یافته‌ها را صرفاً به عنوان تزئینات شخصی معرفی کرده‌اند، هرچند ممکن است این توضیح صحیح باشد، ولی در نتیجه یک پژوهش عمیق و مطالعه همه‌جانبه نیست.

صدف Cowrie (کجک)

این‌گونه صدف به رنگ سفید در مناطق مختلف ایران به اسامی مختلف و گاه نزدیک به هم نامیده می‌شوند؛ در فرهنگ کنزاللغات «ابن معروف گیلانی» ضمن توضیح کاربردهای دارویی برای «صدف کجک» این نوع صدف چنین شرح می‌دهد که «این صدف را که در عربی به نام «ودع» به معنی خرد و ریز است را به فارسی کجک، در دیلم کلاچک و به هندی کوری نامند» به نظر می‌رسد نام لاتین «Cowrie» از همین واژه هندی گرفته شده باشد (فرهنگ کنزاللغات، ذیل واژه ودع). امروزه در بیشتر مناطق ایران آن را به نام «کجک» یا «کجگ» می‌نامند؛ از این رو، نگارندگان در این پژوهش از همین واژه «کجک» برای توصیف این نوع پوسته صدف استفاده کرده‌اند.

صدف کجک یکی از گونه‌های فراوان صدف‌هاست که در بافتارهای باستان‌شناسی به صورت‌های مختلف یافت شده است. این‌گونه از منظر زیست‌شناسی، عضو گروهی از گاستروپودهای دریایی کوچک تا بزرگ از خانواده سایپرایدی (Cypraeidae) است که در طبقه بندی سایپرا (Cypraea) قرار می‌گیرند. این نام از جزیره قبرس نشأت گرفته است؛ جایی که تصور می‌شود در آنجا پرستش آفرودیت، الهه عشق آغاز شده است (Stol, 2000: 52; Reese, 1988: 262). نام «Cowrie» ریشه هندی دارد و در سانسکریت قرن شش به معنی «تغییر» یا «واحد

پول» است، در متون اروپایی به آن «خوک کوچک» نیز گفته شده است (Yang, 2019, 3; Kovács 2008: 6). تاکنون بیش از ۱۶۰ گونه از این خانواده در سراسر جهان شناسایی شده است؛ به طور کلی زیستگاه این نوع صدف در آب‌های کم عمق گرمسیری یا نیمه‌گرمسیری در عمق ۳ تا ۵ متری سواحل مرجانی اقیانوس هند و اقیانوس آرام است؛ هرچند گونه‌هایی از آن‌ها در آب‌های با عمق ۵ تا ۱۰۰ متری هم مشاهده شده‌اند، اما آن‌چه از این نوع در بافتارهای باستان‌شناسی مورد استفاده بوده‌اند، همان گونه‌های موجود در نواحی کم عمق گرمسیری هستند؛ گونه‌هایی که برای بقاء هرگز درجه حرارت آب نباید به کمتر از ۱۸ درجه سانتی‌گراد برسد. از منظر پراکندگی زیستگاه‌ها صرفاً محل‌هایی مورد بررسی ما قرار می‌گیرد که کمترین فاصله ممکن و امکان دسترسی ساکنان محوطه‌های باستانی مورد بحث در پژوهش به آن‌ها راحت‌تر بوده است و گرنه از منظر زیستی تقریباً در اغلب مناطق ساحلی گرمسیری از قاره آمریکا تا شرق دور و استرالیا این گونه حضور دارند (Yang, 2019: 5)؛ لذا محدوده قابل دسترس برای احتمال منشأ گونه صدف‌های شناسایی شده نوع کجک در بافتارهای باستان‌شناسی فلات ایران را می‌توان از سواحل گرم و کم عمق شمالی اقیانوس هند تا خلیج فارس در جنوب و سواحل شرقی دریای مدیترانه و دریای سرخ را پیشنهاد نمود؛ در حالی که با وجود دسترسی نزدیک‌تر دریای خزر و سیاه، اما این گونه در آن‌ها وجود ندارد (Lorenz-Hubert, 1993: 113). صدف کجک، از نظر چرخه غذایی گوشت خوار و همه چیزخوار بوده که از بقایای دیگر موجودات کف آب‌ها تغذیه می‌کنند و نهایتاً خود آن‌ها شکار ماهیان نرم تن خور می‌شوند (Yang, 2019: 4)، (شکل ۱). سوراخ موجود در قسمت پشتی پوسته آن‌ها نشانگر شکار برای تخلیه بافت نرم توسط همین ماهی‌ها است. این پوسته‌ها اغلب بعد از جمع‌آوری از طریق سایش قسمت شکمی آن‌ها روی ماسه سنگ به صورت یک حفره درمی‌آید که امکان رشته کردن آن‌ها و نصب آن‌ها را روی هرگونه شیء دیگر مهیا می‌کند.

► شکل ۱. فرم پشت و رو صدف کجک Cowrie (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. The form of the back and front of the Cowrie shell (Authors, 2019).

بررسی صدف کجک و کارکرد آن در بافتارهای باستان‌شناسی

استفاده انسان از طیف گسترده‌ای از صدف‌های دریایی و رودخانه‌ای به منظور تزئین یک سنت بسیار قدیمی است. نخستین مورد را می‌توان به غاری در فرانسه از دوره فراپارینه‌سنگی نسبت داد (Cattaneo-Vietti et al., 2016: 35). در منطقه خاورمیانه هم نمونه‌های بیشتری از کاربری صدف نوع کجک به عنوان شیء تزئینی در محوطه‌های باستانی دوران نوسنگی تا عصر مفرغ در فلسطین اشغالی و اردن (Reese, 1986: 328-330 & 1991: 188)؛ و دیگر محوطه‌های حوزه لوانت جنوبی نیز مشابه این پدیده گزارش شده است (Bar-Youssef et al., 2000a: 137, 15). از آغاز دوره نوسنگی به بعد به تدریج استفاده از صدف‌ها بسیار افزایش می‌یابد؛ شاید به این دلیل که ضمن در دسترس بودن برای محوطه‌های نزدیک به ساحل می‌توانستند آن‌ها را به خاطر فرم و شکل مناسب به عنوان دکمه لباس استفاده کنند (Kovács, 2008: 18). «موری» آغاز رواج گسترده از صدف نوع کجک را در خاورمیانه مربوط به دوران نوسنگی می‌داند (Moorey, 1994: 131-132). گزارش‌های فراوان از استعمال این صدف در اغلب مکان‌های باستانی از دوران پیش از سلسله‌ها در مصر (Golani, 2014)؛ هم‌چنین محوطه «کوم گیف» (Kom Ge'if) در مصر (Reese, 1988) منتشر شده است. در دیگر محوطه‌های باستانی شرق لوانت «تل هالولا» در سوریه (Alarashi et al., 2018)؛ هم‌چنین کاوش‌های اور و محوطه‌های فراوان دیگر در بین‌النهرین (Hayyani et al., 1999; Genouilla, 1934: 123; Woolly, 1934: 131) گزارش شده است.

یکی از کاربری‌های خاص این‌گونه صدف‌ها استفاده از آن به جای چشم در پلاستر بازسازی مجسمه‌های نیاکان در محوطه‌های آغاز نوسنگی مانند عین‌الغزال و جریکو است (Kovács, 2008: 122)؛ هم‌چنین به طور هم‌زمان از هر دو نوع صدف کوژک Cowrie و گونه صدف دوکفه‌ای موسوم به Clam-Mussel به عنوان جایگزین چشم در پلاسترها مجسمه‌های نیاکان استفاده شده است (Fletcher, 2015: 25). پدیده‌ای که در محوطه‌های فراوان از دوره نوسنگی قدیم PPNA بارها تکرار شده و طبیعتاً ارزشی فراتر از بعد تزئینی برای این شیء را مطرح می‌کند. در باستان‌شناسی دین گسترش، تکرار و تغییر از مشخصات امر آئینی تلقی می‌شود (Shaw, J., 2013: 5)، (شکل ۲).

در دوران نوسنگی، در دیگر مناطق خاورمیانه خارج از حوزه لوانت شرقی هم نمونه‌هایی از این نوع صدف در فلات ایران و آناتولی نیز گزارش شده است که به توضیح بیشتر آن خواهیم پرداخت.

در اوایل عصر مفرغ (۳۰۰۰-۲۰۰۰ پ.م.)، باستان‌شناسان آثاری از صدف کجک را در ایران، فلسطین، اردن، سوریه، ترکیه و پاکستان، گزارش داده‌اند؛ درحالی‌که گاه تا چهارهزار کیلومتر دورتر از مبدأ زیستی این نوع صدف که متعلق به سواحل شمالی اقیانوس هند در «خلیج کوچ» خود مطرح است (Reese, 1991: 188-189). وجود این مسافت به نوعی نشانگر حمل و دادوستد این شیء به عنوان یک کالای ارزشمند است؛ که این مسأله صرفاً برای کالاها و سنگ‌های قیمتی و نیمه‌قیمتی

▲ شکل ۲. استفاده از صدف Cowrie به عنوان چشم در جریکو (Kenyon, 1981: pl. 57).
Fig. 2. Use of Cowrie shells as title Eye in Jericho (Kenyon, 1981: pl. 57).

شان‌زا و منزلتی همانند؛ لاجورد و عقیق و فیروزه دیده می‌شود، در برهه‌ای از زمان که روابط تجاری فرامنطقه‌ای بین تمدن نوظهور سومری در جنوب بین‌النهرین به عنوان مقصد و بسیاری از مراکز جمعیتی در جنوب شرق ایران تا سواحل اقیانوس هند به عنوان مبدأ و یا مراکز مبادله‌ای چنین کالاهایی در اوج رواج خود قرار داشت (Gensheimer, 1984: 65-67). اما تجزیه و تحلیل نمونه‌های صدف‌های نوع کجک کشف شده از گورهای محوطه نوسنگی «تل هالولا» در شمال سوریه نشان می‌دهد که استفاده‌کنندگان به وجود نوعی نیروی شفابخش در این صدف‌ها اعتقاد داشته‌اند؛ چراکه بیشتر همراه افرادی دفن شده‌اند که نشانه‌هایی از بیماری در بقایای آن‌ها مشهود است، هم‌چنین رابطه بین این‌گونه صدف‌ها با سن متوفیان نشان‌دهنده نوع رتبه‌بندی اجتماعی مبتنی بر سن در آن جامعه بوده که بیشتر همراه افراد مسن‌تر بوده‌اند (Alarashi et al., 2018: 1). روند افزایش حضور صدف گونه کجک تا اواخر عصر مفرغ به حدی رواج یافت که در این دوره در تعداد بیشتری از گورهای کودکان و زنان معمولی به دست آمد؛ لذا به تبع در عصر آهن نیز شاهد افزایش استفاده از این نوع صدف در گورها هستیم که نمونه‌هایی از صدف‌های گونه دریای سرخ نیز در بین آن‌ها مشاهده شده است (Kovács, 2008: 17).

واژه‌شناسی و کارکرد صدف کجک (Cowrie) در متون تاریخی

این صدف در زبان عربی «ودع» یا «ودعه» نامیده می‌شود در فرهنگ دهخدا ذیل این واژه به نقل از منتهی‌الارب و ناظم‌الاطباء چنین آمده است که «شبه سپید که از دریا برآرند و شکاف آن هم چو شکاف خسته خرما باشد و به فارسی مورچه خوانند و به هندی کوری و جهت دفع چشم‌زخم بر گردن کودکان آویزند» (منتهی‌الارب؛ ناظم‌الاطباء؛ اقرب‌الموارد). ج، ودعات، ودع. (اقرب‌الموارد؛ منتهی‌الارب؛ آندراج). در فرهنگ کنز‌اللغات ذیل واژه «ودع» چنین آمده است: «چیزی است مانند مهره سفید که از دریا بیرون آید و به پارسی آن را «کج» گویند و به زبان گیل «کلاخج» جک گویند و در شرح موجز گوید «ودع» از جنس صدف است در او کرمکی باشد و او را «سواد السند» گویند که مهره‌ای سفید است و به شیرازی «گوش ماهی» نامند» (فرهنگ کنز‌اللغات، ج. ۲: ذیل واژه ودع).

در همین فرهنگ، ضمن برشمردن کاربردهای فراوان این نوع صدف به تهیه داروهای مختلف توسط آن چنین آمده است که «این صدف را به فارسی «کجک»، در دیلم «کلاچک» و به هندی «کوری» نامند» به نظر می‌رسد نام لاتین Cowrie از همین واژه هندی گرفته شده باشد؛ در ادامه می‌گوید «این همان توتیای اکبر است آن را بسوزانند و در ترکیب داروهای چشم به کار برند»؛ هم‌چنین مصحح به نقل از «مایرهوفر» در ادامه توضیح در همین فرهنگ اشاره می‌کند که «پزشکان قدیم مسلمان آن را به عنوان توتیا و داروی چشم به کار برده‌اند»؛ و در ادامه می‌نویسد: «در پاره‌ای از نقاط آفریقا و آسیای جنوبی به جای پول به کار می‌رود «کندی» و «ابن بیطار» و دیگر پزشکان و داروسازان عالم اسلام آن را از جمله داروهای مفید برای چشم شمرده‌اند» (فرهنگ کنز‌اللغات، ج. ۲: ذیل واژه ودع).

صدف کجک در محوطه‌های باستان‌شناسی فلات ایران

تاکنون، در نتیجه بسیاری از کاوش‌های باستان‌شناسی در ایران نیز به مانند سایر محوطه‌های باستانی در خاورمیانه نمونه‌هایی از صدف نوع کجک *Cowries* خصوصاً از داخل گورها به دست آمده‌اند؛ در حالی که عدم ثبت و ضبط دقیق محل این صدف‌ها مانع از تحلیل کارکرد آن‌هاست که آیا این اشیاء به عنوان بخشی از تزئینات همراه با متوفی است، یا گورنهاده‌ای مجزاست؟ تقریباً تمامی گزارش‌ها از اشاره به این مسأله مسکوت می‌باشند؛ در عین حال در موارد زیادی اطلاعات مربوط به جنس و سن متوفیان این گورها نیز توسط کاوشگران مشخص نشده است. «هول» عقیده دارد که در پرتو رواج تجارت بین منطقه‌ای برحسب منشأ یابی برخی کالاهای خاص مانند فیروزه و ابسیدین به وجود صدف‌های نوع (*Dentalium*, *Cowrie*) به عنوان یکی از این کالاها اشاره کرده است؛ در حالی که منشأ زیستی آن‌ها را مربوط به دریای مدیترانه و خلیج فارس ذکر کرده است (Hole et al., 1969: 53, 78, 244).

از دوره نوسنگی صدف نوع کجک از محوطه چغاسفید و تپه علی‌کش در دشت دهلران (Hole et al., 1969: 244) و تپه حاجی فیروز در جنوب دریچه ارومیه (Voigt, 1983: 263) گزارش شده است، از آن مرحله به بعد صدف‌های نوع کجک در بسیاری از محوطه‌های دوران روستانشینی و آغاز شهرنشینی مانند: تل میان فارس (Reese, 2003b: 103)، شهرسوخته (۲۳۰۰ تا ۲۸۰۰)، (Durante, 1977: 335: 15-6, pl. 1)، تل ابلیس (Evet, 1967: 216, 217, Fig. 7) تپه یحیی (Tosi & Biscione, 1981: 39)، و کزآباد ایلام (Stein, 1940: 67: nr. 52, 78: nr. 84; Cataliotti-Valdina, 1979: 90) نیز گزارش شده است. (pl. X: 2-3)

به نظر می‌رسد در عصر آهن استفاده از این گونه مورد توجه بیشتر بوده است؛ برای مثال، در مرحله حسنلو IV-b (۸۰۰-۱۰۰۰ پ.م.) تعداد ۷۸۰۰ عدد انواع صدف دریایی به دست آمده که از این تعداد ۵۹۲ عدد آن از گونه صدف کجک *Cowries* بوده است. «ریس» اعتقاد دارد ۹۹٪ این صدف‌ها مربوط به گونه خلیج فارس است که ۸۲۵ کیلومتری با حسنلو فاصله دارد (Reese, 1989a: 80-81).

از سوی دیگر در کاوش‌های مربوط به محوطه‌های ایلامی و گورستان‌های عصر مفرغ نواحی پیشکوه در زاگرس هم از کشف نمونه‌های متعدد از صدف کجک، نشان می‌دهد که در عصر آهن پشتکوه در گورستان‌های پشت کبود، کتل گل‌گل (Overlet, 2003) (KT.A1, KT.A7, KT.A9, KT.A10, KT.A13 with 2, 23. 1. 4) و بردبال (BB.1, BB.3 & BB.10) نیز این گونه صدف به صورت گور-هدیه همراه با مردگان گزارش شده است (Overlet, 2003)؛ هرچند کاوشگر در خصوص الگوی پراکنش این صدف‌های درون گور از جهت این‌که آیا آرایه‌های دوخته شده به لباس یا تزئینات و یا گورنهاده‌ای مستقل هستند، مسکوت است؛ اما وجود سوراخ در ناحیه شکمی این نمونه‌ها نشان می‌دهد که به تن پوش الصاق بوده‌اند؛ از این رو، احتمال دارد بخشی از تزئینات البسه و یا تزئینات فردی باشند؛ به عنوان مصداق چنین نظریه‌ای می‌توان به نمونه مشابه از گورستان زاگرس در موزه سنندج (شکل

۳) که به روش اصولی تری کاوش و ثبت ضبط شده است (Amelirad et al., 2012: 96, Pi- 39). استناد نمود که در آن موقعیت صدف‌ها به‌عنوان نوعی گردن‌بند همراه با متوفی نشان از استفاده از آن به‌صورت تزئینات فردی دارد.

► شکل ۳. نمونه‌هایی از صدف Cowrie در گورستان‌های پشت‌کوه (Overlet, 2003).
Fig. 3. Samples of Cowrie shells Pashtakuh cemeteries (Overlet, 2003).

هم‌چنین در بافت مذهبی-آئینی سرخ‌دم لری در غرب ایران تعداد زیادی از این نوع صدف در میان اشیاء نذورات به معبد کشف شدند (Schmidt et al., 1989: 389, 401, pl. 230a). و در مورد مشابه دیگر تعدادی از همین صدف‌های نوع کجک در بافت مذهبی زیگورات چغازنبیل نیز گزارش شده است (Ghirshman, 1966: pl. XX). تحلیل مکانی این اشیاء در بافت‌های مذهبی به‌طور مستقیم به ارزش آئینی آن‌ها دلالت دارد؛ هم‌چنین در یک‌روند تاریخی وجود این‌گونه صدف‌ها در گورهای کاوش شده از شوش قرن هفت پیش‌ازمیلاد (Jackson, 1917: 131). مؤید تداوم استفاده از این اشیاء در بافتارهای مذهبی و مرتبط با مرگ هستند. این روند در دیگر بافتارهای گورستانی دیگر نواحی ایران هم وجود داشته است؛ برای مثال، در گورستان سیلک B کاشان (Girshman, 1938: 126)، مرحله آهن I و II در گورستان مارلیک (Negahban, 1996: pl. 75)، قبور یافت‌شده از تپه دینخواه III (pl. 232: Amelirad et al., 2012: PL: 39) و نمونه اخیر گورستان زاگرس (Muscarella 1974, 67: figs. 6 and 36) در کردستان ایران کماکان سنت استفاده از صدف کجک به‌عنوان یک شیء تدفینی همراه متوفی برقرار بوده است (شکل ۳).

هرچند تداوم طولانی مدت یکسان یک پدیده و تکرار آن از مختصات یک امر آئینی تلقی می‌گردد، اما «رایس» با توجه به استفاده از این‌گونه صدف‌ها در نواحی از دره سند به‌عنوان پول و وجه رایج اعتقاد دارد که حضور مدام این نوع صدف در اغلب محوطه‌های استقرار و گورستانی در سوریه و ایران در عصر مفرغ و با

تأکید بر این واقعیت که اغلب به جای صدف کارشده، صدف خام یافت می‌شود را به مثابه استفاده از آن‌ها به عنوان پول یا شیئی با قدرت خرید تلقی کرده است (Reese, 1989 a; 1991 b).

باورهای نمادین به صدف کجک Cowries

به نگاهی به نقشه پراکندگی محوطه‌های باستانی که در آن‌ها از صدف کجک Cowries استفاده شده مشخص می‌شود که این شیء وارداتی و غیرمحلی احتمالاً دارای ارزشی نهفته از منظر زیبایی‌شناسی و یا آئینی بوده که این چنین از نظر زمان طولانی و وسعت جغرافیایی زیادی مورد توجه و استفاده بوده است. یک بررسی ساده نشان می‌دهد که در زیستگاه طبیعی صدف کجک صدها گونه دیگر صدف هم وجود دارند که از حیث جلا و درخشش تفاوتی محسوسی باهم ندارند، ولی چرا از بین این همه صدف توجه بشر متمرکز بر این گونه خاص بوده است؟ جواب این پرسش را بایستی در ظاهر و تشابهات خاص و پیوند مفهومی شکل و سیمای این گونه صدف با تفکرات و جهان بینی استفاده‌کنندگان سنجید، هرچند بررسی دقیق این موضوع یک حقیقت مفقوده و غیرقابل تجربه است؛ اما با عنایت به تشابهات ذهنی برخی اقوام بومی امروزی و بررسی متون تاریخی می‌توان پلی بین عقاید امروزی استفاده‌کنندگان این گونه صدف با نیاکان دور برقرار نمود؛ رهیافتی که در باستان‌شناسی بر پایه مردم‌شناسی از آن استفاده فراوان به عمل آمده است. بررسی‌های میدانی در میان برخی ایلات گرد و لر نوحی غرب ایران نشان داد کماکان صدف نوع کجک یا مهره سفید برای دفع چشم‌زخم، دور کردن آل از زنان زائو و باردار کماکان مورد استفاده است و در بین صدف‌های فراوان تمام این نیرو و توانایی را صرفاً برای این نوع صدف قابل هستند؛ هم‌چنین همین صدف را به صورت تنهایی و یا همواره با مهره آبی که آن هم خواص دفع چشم‌زخم قائل هستند را به صورت ترکیبی هم استفاده می‌کنند. این نشانه‌های زنده می‌تواند توضیحی باشد برای درک اهمیت صدف کجک در محوطه‌های کثیری از هزاره سوم تا اول پیش‌ازمیلاد که همواره در بافتارهای یکسان و عمدتاً آئینی یا تدفینی استفاده شده است. تعلق مکانی این شیء در بافت‌های نیایشگاهی و گورها به دست به طور مستقیم بازگوکننده ارزش آئینی این شیء است. تمایز شکل ظاهری صدف در القاء بسیاری از این عقاید تأثیر داشته است؛ برای مثال، بخش رویی یا قسمت دهانه دندان‌دار و کشیده آن شباهتی با اندام خصوصی زنانه دارد؛ و محتمل است مرتبط با زن و زنانگی تلقی شده باشد، خصوصاً که اکثریت صدف‌ها هم در گورهای باستانی و هم امروزه تنها به لباس زنان و کودکان افزوده می‌شوند؛ کودکانی که هنوز وابستگی کامل به مادران دارند و لذا استعمال آن در بین مردان و نوجوانان دیده نمی‌شود. شاید همین شواهد باستان‌شناسی و قوم‌شناسی برای ترسیم گوشه‌ای از نسبت صدف کجک با زنان، باروری و تولد و رویش کافی به نظر برسد؛ «کاتانو» و «ویتنی» از بُعد نمادشناسی، اعتقاد دارند که سطح براق و مرموز بودن فضای داخلی صدف کجک، حلقه‌های صاف، به‌ویژه شکل دهانه این‌گونه خاص از صدف‌ها،

▲ شکل ۴. گردنبند گورستان زاگرس (Amelirad) (et al., 2012: Pi- 39).

Fig. 4. necklace cemetery Zagros (Amelirad et al., 2012: p-39).

استعاره از جنسیت زنانه است که با مفهوم، تولد و زنانگی مرتبط هستند؛ در چنین شرایطی همین فرم ظاهری پتانسیلی تمثیلی و تشبیهی بوده که در نزد مردمان برهه‌های مختلف زمانی از این صدف‌ها به عنوان نماد باروری و زایش تلقی شده است (Cattaneo-Vietti et al., 2016: 39).

از زاویه دیگر و نظر به استعمال آن در بازسازی مجموعه‌های دوره نوسنگی شرق لوانت مشابه چشم انسان در حالت نیمه باز دارند؛ حالتی که دیدی عمیق و متمرکز را تجلی می‌بخشد. در چنین شرایطی و در فقدان شواهد عینی از حقایقی مفقوده، رهیافت‌های قوم‌باستان‌شناسانه می‌تواند راهگشا باشد؛ چراکه تداوم استفاده از این گونه خاص صدف و سیستم تجارت آن در مناطق دوردست تا قرن اخیر نزد اقوام کوچ‌رو بومی مناطق غربی ایران برقرار و مورد تقاضا بوده است؛ که به شرح آن خواهیم پرداخت. «ریدو» و «شارپ» عقیده دارند آن چه موجب شده تا صدف به عنوان یک عنصر تزئینی خاص و یا نمادی آئینی به عنوان یک هدیه با مردگان استفاده شود، به علت جلا و درخشش خاص و هم‌چنین کم‌یاب بودن آن در سرزمین‌های دور از ساحل برمی‌گردد. امری که تجارت و دسترسی به آن را پرهزینه و لذا امکان دستیابی همگان را غیرممکن ساخته است؛ از این رو، میزان دسترسی به صدف در نشان دادن مرتبه اجتماعی و طبقات افراد بسیار تعیین‌کننده بوده است (Ridout & Sharpe, 2019: 301).

این مسأله تقریباً به صورت کامل برای تمام دیگر کالاهای منزلتی و شأن‌زا در هزاره چهارم پیش از میلاد به بعد در باستان‌شناسی ایران که هم‌زمان با تحولات مربوط به دوران آغازشهرنشینی است، صادق است. «ترابیت» اعتقاد دارد که صدف کجک در نزد مردمان کهن به خاطر شکل رمزی، آن می‌توانسته به عنوان یک شیء روحانی، محافظ ارواح و ایجاد قدرت به دارنده آن تجسم شده باشد (Trubitt, 2003: 243-277).

«میرچا الیاده» علت تداوم اهمیت آئینی صدف نزد بسیاری از اقوام بومی امروزی را در واقع ناشی از باقی ماندن اهمیت کهن جادویی این اشیاء می‌داند که هنوز در رسوم و سنن این اقوام فراموش نشده است و لذا هرچند در ظاهر به عنوان زیور و زینت شخصی استفاده می‌شوند، ولی در باطن تداوم استعمال آن‌ها، نشان بارزی از این قضیه است که هنوز ارزش و اهمیت جادویی آن‌ها فراموش نشده است (الیاده، ۱۳۹۳: ۱۴۴)؛ لذا بایستی نوعی نمادپردازی در این پدیده وجود داشته باشد؛ چراکه در ایجاد مفاهیم نمادی همواره سطح عمیقی از تفکر ابتدایی وجود دارد؛ که فعال‌سازی آن در طول زمان تفاسیر متعددی را تجربه کرده است (همان: ۱۴۳-۱۴۴)؛ لذا در باب نمادپردازی مربوط به صدف وی اعتقاد دارد که اعتبار این نمادپردازی‌ها مصداقی است از تشبیه ذاتی و یا به مثابه همانندسازی به سرچشمه حیات جهانی است که در عمل کارکردها و تأثیرات متعدد صدف را تحکیم و تقویت می‌کند (همان: ۱۵۴).

«کنیور»، یکی از پژوهشگرانی است که پژوهش‌های فراوانی راجع به نقش و اهمیت صدف در تمدن‌های کهن انجام داده است، وی فراتر از نقش آئینی صدف‌ها در

شکل ۵. تزئینات ترکیب صدف کوژک و سکه بر سرپوش زن کرد
[\(https://www.pinterest.com/\(pin/374643262731796662\)\)](https://www.pinterest.com/(pin/374643262731796662)).

Fig. 5. Decorations of Kojak shells and coins (Kurdish women's headress) <https://www.pinteres.com/ pin/374643262731796662>.

فرهنگ‌های دوران آغاز نوسنگی، مانند شرق لوانت، از نیمه هزاره چهارم پیش از میلاد با زمان ایجاد تحولات پیچیده مرتبط با دوران آغاز شهرنشینی در جنوب غربی آسیا از دره سند تا فلات ایران و میان‌رودان بیش از پیش به نقش و اهمیت صدف در حوزه‌های اقتصادی-اجتماعی و هم‌چنین اجتماعی-مذهبی می‌پردازد (Kenoyer, 1983: 106-107)؛ لذا کشف گونه‌های متعدد صدف در قبور طبقات ممتاز جامعه، بازتابی از این ویژگی صدف‌ها در این برهه زمانی به شمار می‌رود در عین حالی که علاوه بر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی کماکان نشانگر جنبه‌های مهمی از امور اعتقادی-مذهبی تمدن مناطق مختلف را نشان می‌دهد (Kenoyer, 1984: 39).

پژوهشگر دیگر به نام «کت» اعتقاد دارد با رشد و توسعه طبقات اجتماعی (مقارن با هزاره چهارم پیش از میلاد به بعد) صدف نیز در کنار دیگر کالاهای منزلتی مانند لاجورد و عقیق و فیروزه و غیره، علاوه بر جایگاه و اعتبار تزئینی و آئینی سابقی که دارا بود؛ جایگاه خاصی به عنوان یک کالای لوکس هم کسب نمودند و در زمره کالاهای منزلتی قرار گرفتند که علاوه بر جنبه‌های اعتقادی پیشین، مفاهیمی هم چون انتقال ثروت و بهزیستی و نجابت در کالبد آن‌ها تجلی پیدا کرد (Quenet, 2018: 27-25).

مطالعات قوم‌نگاری مهره سفید یا صدف کوژک Cowrie

شیء باوری، یا «فتیشیزم» (Fetishism) مفهومی است به معنای باور داشتن انسان‌های بدوی به وجود نیروی خارق‌العاده در قالب شیء یا اشیائی خاص که در رؤیایی با مشکلات زندگی به آن‌ها پناه می‌برده‌اند. اصل این واژه به قرن ۱۸م. برمی‌گردد؛ هنگامی که دریانوردان پرتغالی مشاهده کردند که اقوام بومی آن مناطق برای برخی اشیاء مانند چوب و سنگ و استخوان مردگان و مو یا ناخن برخی

▲ شکل ۶. نیایشگران معبد چشم از تل اسمر
[Mallowan, 1947: Pl. 3, 4].
Fig. 6. Worshippers of Chesham Temple from
Tal Asmar (Mallowan, 1947: Pl. 3, 4).

حیوانات به وجود نیروهای جادویی معتقد هستند و از آن‌ها به جهت رفع برخی مشکلات خود استمداد می‌طلبیدند (Taylor, 1970: 229). آنان واژه «فتیش» را که در زبان پرتغالی به معنای طلسم و تعویذ بود را به آن اشیاء دادند و عقاید مرتبط با آن را «فتیشیزم» نامیدند (فضایی، ۱۳۵۶: ۲۷۸).

در این بحث قصد ورود به مقوله شیء باوری در اقوام ایرانی را نداریم، بلکه به منظور ترسیم مفاهیمی بازمانده از نوع اعتقاد به گونه صدف کجک و هم‌نشینی آن با دیگر نمادها و نشانه‌ها را که تداوم یک سنت گذشته را نشان می‌دهند را به‌عنوان رهیافتی قوم‌باستان‌شناسانه برای درک یکی از مفاهیم گذشته به‌کار می‌گیریم. در بدو امر این‌که نشانه‌های متعدد از شیء باوری و قائل بودن تعویذ یا دورکننده نیروهای آسیب‌رسان در وجود برخی اشیاء در مناطق مختلف ایران مستند و گزارش شده است (صابری‌افتخاری، ۱۳۹۱).

تعویذ در فرهنگ عامه مردم ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. افزون‌بر «اوراد» و «اذکار» برگرفته از کتب دینی، تعویذ در میان ایرانیان شامل: افسون‌هایی شعرگونه و برخاسته از زندگی اجتماعی مردم و نیز اشیاء گوناگونی از جنس فلز و سنگ‌های قیمتی مثل سنگ فیروزه، نمک، صدف و مهره‌هایی با رنگ‌های مختلف، به‌ویژه خرمهره با رنگ آبی است که رنگ اصلی و متداول تعویذ ایرانیان به‌شمار می‌رود (همان). عمده‌ترین علت استفاده از تعویذ در رابطه با اعتقاد به چشم‌زخم است (دانلدسن، ۱۳۹۸: ۱۵۴-۱۵۵).

دفع چشم‌زخم و صدف کجک در باور اقوام ایرانی

در هنر باستان مشرق زمین چشم‌ها به‌مثابه دریچه‌های روح پنداشته شده است؛ از این‌رو، در هنرهای ترسیمی مانند مجسمه‌سازی، نقش برجسته‌سازی و نقاشی توجه ویژه و گاه خارج از اصول و قواعد حاکم بر هنر ترسیمی بر آن مترتب بوده است؛ برای مثال، در هنر فرهنگ سامری تا تمدن سومری نسبت حجم چشم به صورت پیکرک‌ها بسیار بزرگ‌تر و همواره چشم در حالت کاملاً باز ترسیم شده است که نمادی از حی و زنده بودن است (شکل ۵).

فراتر از آن رواج پیکرک‌های انتزاعی موسوم به «بت چشم» متعلق به نیمه اول هزاره چهارم پیش از میلاد در تل براک سوریه در معبدی نشان‌دهنده ترسیم چشم به جاننشینی از کلیت یک پیکره و کارکرد آئینی این اشیاء است در این نیایشگاه هزاران پیکرک موسوم به بت چشم یافت گردید (Mallowan, 1947: 1-55).

این یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهند که باور به وجود نیروهای فراتر از حس دیدن طبیعی در چشم انسان وجود داشته است؛ لذا اعتقاد به نیرویی که حسب شخصیت فرد می‌تواند نیروی شریر و آزاررسان باشد یکی از عمومی‌ترین باورها در بین اکثریت اقوام مختلف خاورمیانه و حتی فراتر است؛ که این باور در منابع دینی هم مورد تأیید قرار گرفته است. بر پایه این اعتقاد در طول زمان ادعیه و اوراد و اشیاء خاصی برای دفع نیروهای مضر آن به‌کار گرفته می‌شدند؛ پس بحث چشم‌زخم به‌عنوان یکی از قدیم‌ترین باورهای بشر و احتمالاً فراگیرترین و رایج‌ترین

▲ شکل ۷. بت چشم از جنس سنگ مرمر،
تل براک دوره اوروک میانی ۳۷۰۰-۳۵۰۰ پ.م.
(Rakicand Yelena, 2010: Fig. 1/6).
Fig. 7. Eye idol made of marble stone. Tell
Barak Middle Uruk Period 3700-3500 B.C.
(Rakicand Yelena, 2010: fg. 1/6).

باور فراعلمی است که آثار و بقایای آن همواره در ایران امروز نیز پابرجا مانده است (رضی، ۱۳۸۱: ۹۲۵). در ایران معمولاً برای دور کردن ارواح خبیث و آزاررسان به بچه‌ها طلسم و چشم‌زخم می‌آویزند (جکسون، ۱۳۵۷: ۴۳۲). نتیجه آن‌که زنان باردار، کودکان، اسب و هرگونه اموال زیبا، خوشایند، کم‌یاب یا گران‌بها در معرض خطر حسادت و چشم‌زخم دیگران هستند را با همراه نمودن ادعیه و اشیائی مانند خرمهره، مهره آبی و مهره سفید محفوظ می‌داشتند.

بخش مطالعات و شواهد قوم‌شناسی در استفاده از صدف کجک

مطالعات قوم‌باستان‌شناسی مصادیق متعددی از اعتقاد به وجود نیروی «دافع چشم‌زخم» و «باروری و برکت محصول» را در مهره سفید یا همان صدف‌های نوع کجک نزد اقوام مختلفی از خاورمیانه و آسیای میانه گزارش کرده است در سفرنامه رایس که به وضعیت زنان در عصر قاجار اشاره کرده است، می‌گوید که بسیاری از زنان صدف را به موهای خود جهت دفع چشم‌زخم و به عنوان تعویذ استفاده می‌کنند (رایس، ۱۳۸۳: ۱۸۹). تجسم عینی‌تر نیروی باروری موجود در صدف کجک به صورت دفع «آل»^۲ و حمایت از نوزادان در برخی اقوام ایرانی دیده می‌شود؛ به عنوان نمونه در مناطقی از بختیاری و کردستان و لرستان تا شمال غربی ایران بر روی گهواره کودکان انواع صدف و خصوصاً صدف نوع کجک را آویزان می‌کنند تا آن‌ها را در برابر چشم‌زخم محافظت کند. در عین حال در بین برخی عشایر لُر و گُرد درگذشته صدف‌های کجک را در ترکیب با مهره‌های آبی ریزرشته کرده و با عبور نخ آن‌ها را به عنوان گردنبندی تزئینی - حفاظتی برای کودکان استفاده می‌کردند. صدف کوژک به تنهایی یا همراه با سکه و مهره آبی بر روی سربند زنان (نوعی پوشش حجیم سر در بین زنان لُر و گُرد) دوخته می‌شود استفاده از سکه به دلیل فلز بودن به مفهوم حصار آهنی در برابر نیروهای شرور است (صابری‌افتخاری، ۱۳۹۱: ۸۸-۸۹)، (ر. ک. به: شکل ۴).

صدف‌ها بر روی افسار اسب و الاغ و هم‌چنین کلاه شتر نیز دوخته می‌شوند، جلو زین اسب که محکم و ستبر است و به حالت عمودی قرار گرفته اغلب با صدف آراسته و تزئین شده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۴۳)، (شکل ۵).

نزد برخی از اقوام لُر و گُرد، نظریک همان چشم‌نظر است؛ نذر قربانی یا همان نیروی دافع چشم‌زخم بیشتر برای حفظ کودکان از چشم‌زخم محدود به یک شیء خاص نمی‌شود و هرچند اعتقاد به این نوع از «فتیشیزم» در مناطق مختلف باهم تفاوت دارد، اما در مجموع اشیائی از قبیل: صدف، حلزون، قطعه‌ای از سنگ نمک، سنگ عقیق، چشم خشک شده گوسفند، رشته‌هایی از دانه اسپند و دندان برخی از حیوانات، از جمله این اشیاء به حساب می‌آیند. این اشیاء و یا برخی از آن‌ها اغلب با سنجاق قفلی به شانه کودک و یا جلو سربند دندان نوزاد نصب می‌شود (توفیقی، ۱۳۹۳: ۸۷)، (شکل ۷).

هم‌چنین استفاده از صدف نوع کجک فراتر از کودکان و موجودات زنده بر روی اشیاء و اموال بی‌جان هم به کار می‌رود؛ برای نمونه در مواردی برای دفع چشم‌زخم

► شکل ۸. مادر کرد و کودکی که تعداد چهار قطعه صدف کوزک به روی شانه لباس وی دوخته شده است (<https://www.pinterest.com/>) (pin/622411610973797392).

Fig. 8. A Kurdish mother and four children. A piece of shell on the shoulder of his dress. It is sewn (<https://www.pinterest.com/>) (pin/622411610973797392).

▲ شکل ۹. گردنبند شتر قشقایی (تاناولی، ۱۳۷۷: تصویر ۹۷).

Fig. 9. Qashqai camel necklace (Tanawali, 2017: 97).

روی بسیاری از بافته‌ها مانند خورجین، جل و افسار و... می‌دوزند (حصوری، ۱۳۷۱: ۷۸)، (ر.ک. به: شکل‌های ۹ و ۸).

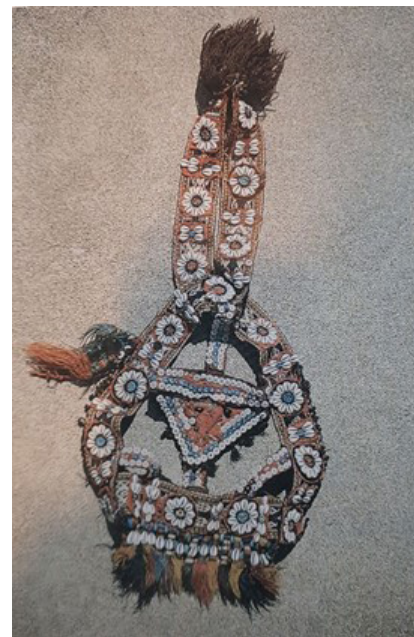
در میان دامداران عشایر بختیاری و قشقایی‌های و اقوام کرد منطقه غرب بر روی سه پایه مشک و خود مشک مهره‌های آبی و صدف نصب می‌کردند و صدف را به معنی برکت روزی و ازدیاد کره مشک می‌پندارند؛ هم‌چنین در تحقیقی در مورد مال‌بندهای بافتنی عشایر قشقایی از فنی به نام «اوی بی بافی» یاد شده که بر روی این مال‌بندها اغلب صدف‌های کجک جهت دفع چشم‌زخم نصب شده است (توفیقی، ۱۳۹۳: ۴۷). در میان مردم عشایر ایل بختیاری صدف کجک را به همراه مهره آبی (به آن لپک گویند) را به گهواره چوبی کودکان وصل می‌کنند. همین‌طور مادرانی که به تازگی زایمان کرده‌اند آن را به بازو می‌بندند؛ یا بر سر انگشتری می‌گذارند. هم‌چنین آن را بر روی سیاه‌چادر خیک روغن و مشک آب وصل می‌کنند (شکل ۱۰). در لرستان مهره‌های آبی یا کبود رنگ را کوزه یا خزف می‌نامند از نوع درشت آن برای دفع چشم‌زخم از حیوانات و از نوع ریزتر آن برای دفع چشم‌زخم از کودکان استمداد می‌جویند (اسدیان خرم‌آبادی، ۱۳۵۸: ۲۳۳). به نظر می‌رسد واژه «کوزه صورتی» دیگر از همان واژه کجک باشد که در عمل به دلیل اشتراک در نیروهای

نمادین متصور برای آن‌ها به مهره آبی داده شده است. البته علاوه بر جنبه‌های تعویذ، استفاده از این صدف‌های زیبا و با جلوه برای تزئینات لباس زنان نیز کاربرد داشته است. در ایل مرزبان پاپی، زیورآلاتی که برای کودکان مورد استفاده قرار می‌گیرد، بیشتر جنبه دعا و تعویذ دارد که برای مشخص کردن آن‌ها از واژه «موره» (مهره) استفاده می‌شود؛ مثلاً «موره‌سنگ» (سنگ سیاه) و «موره‌سفید» (مهره صدفی). این مهره‌ها را روی لباس رویی یا کلاه کودک می‌دوزند (فیلبرگ، ۱۳۶۹: ۲۲۱، ۲۲۲). «فیلبرگ» و «مورتسن» در بررسی قوم‌شناسی ایلات لر غرب ایران به این نتیجه رسیده‌اند که استفاده از مهره‌های آبی و صدف‌های سپید در عین اعتقاد به خواص جادویی اما به عنوان زیورآلات به مشک‌های دوغ، زین قاطرها و دیگر ملزومات ارزشمند زندگی نیز متصل می‌شوند (فیلبرگ، ۱۳۶۹: ۲۲۱-۲۲۵؛ نیز ر. ک. به: Mortenson, 1993: 144, 349-49, 353).

در مناطق غربی‌تر ایران به سمت مرز با کشور عراق و در میان ایل کلهر هم موارد مشابهی از استعمال صدف نوع کوژک به صورت منفرد و یا همراهی با مهره آبی گزارش شده است. بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد گونه‌های فراوانی از انواع صدف نزد مردم این قوم با اهمیت تلقی شده‌اند که یکی از گونه‌های نسبتاً شایع نوع صدف «Cowries»، «Cypraea» است که در گویش محلی به آن «کجک» (KooZack) می‌گویند.^۳ عموماً زنان اعتقاد دارند ترکیبی سه‌گانه از کجک، مهره آبی و قطعه‌ای از چوب نوعی درخت گرمسیری به نام محلی «تایوو» (Tayyoo) دافع تمامی نیروهای شیطانی و چشم‌زخم هستند. از نظر منشأ این صدف‌های دریایی معتقدند که صدف‌های کجک توسط پری‌های دریایی از دریا به اینجا آورده شده‌اند و به این اعتبار، آن‌ها را دارای نیروی کیهانی در ارتباط با دفع چشم‌زخم و باطل‌کننده سحر و جادو می‌شمارند؛ بر این اساس از دیرباز آن‌ها را بر روی گهواره نوزادان نصب می‌کنند تا دافع نیروهای شرور باشد (بررسی‌های میدانی نگارندگان). هم‌چنین گاه این کجک را همراه با مهرهای فریت یا خمیر شیشه در کنار هم قرار می‌دهند. آن‌ها اعتقاد دارند که مهره آبی نه تنها دافع نیروهای شرور است؛ بلکه آن نیروها را به منبع آن‌ها منعکس می‌کند و رنگ آبی آن را مصداقی از کور شدن چشم بدخواهان می‌شمارند (درگذشته بیماری‌هایی که موجب کوری چشم می‌شد بافت آن را به شکل آبی تغییر می‌داد) اما برای دفع کامل چشم‌زخم قاعده سوم این مثلث، همان قطعه‌ای از چوب درخت مقدس تایوو است. گردهای کلهر برای این درخت تقدس خاصی قائل هستند، هرگز به آن آسیب وارد نمی‌کنند آن را آتش نمی‌زنند و با دلهره و اضطراب قطعه‌ای کوچک از آن را برای تبرک جدا می‌سازند. ممکن است این شکل از نیروهای دافع چشم بد در قالب یک تثلیث نمادی از الوهیت سه‌گانه بازمانده از ادیان آریایی باشد؛ چراکه درخت موردنظر همان درخت سدر است که در متون زرتشتی قبل اسلام از قداست برخوردار بوده است (همان).

تجزیه و تحلیل نقش صدف کجک در میان برخی اقوام ایرانی

تجزیه و تحلیل برخی اشیاء و اجسام خاص در بافتارهای باستان‌شناسی و قوم‌شناسی

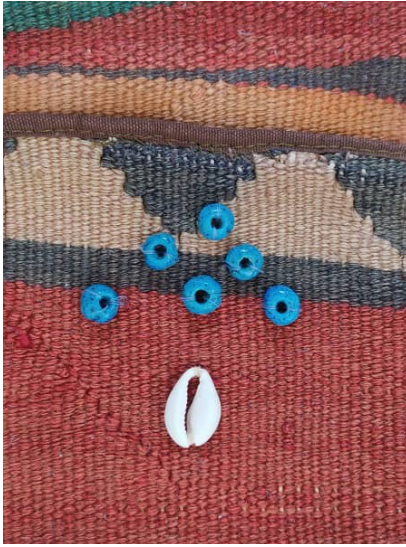
▲ شکل ۱۰. پیشانی‌بند اسب و قاطر بختیاری (تناولی، ۱۳۷۷: ۷۹).

Fig. 10. Bakhtiari horse and mule headband (Tanawali, 2017: 79)

▲ شکل ۱۱. کاربرد صدف کوژک و مهره آبی در تزئینات سیاه‌چادر بختیاری (تصویر از: حسین مقیمی).

Fig. 11. The use of Kojak shell and blue pearl in Decorations of Bakhtiari's black tent (Hossine Moghimi).

▲ شکل ۱۲. ترکیب مهره سفید (کوژک) و مهره آبی (لپک) بر روی خورجین عشایر کلهر غرب ایران (عکس از: نگارندگان؛ مشاهده میدانی، ۱۳۹۹).

Fig. 12. Combination of white nut (Kojak) and blue nut Lepak) on Khorjin tribes of western Iran).

نشان می‌دهد که افراد آن جوامع در وجود آن اشیاء به نیروهای جادویی و ماوراءالطبیعه اعتقاد داشته‌اند، یکی از علت‌های اصلی ایجاد چنین باوری کمیابی آن شیء در حوزه زیست‌بوم آنان، و یا ویژگی‌های بصری خاصی مانند، استحکام، ماندگاری و وجود درخشش یا رنگ‌های خاص بوده است؛ از این‌رو، فلز کمیابی مانند طلا به‌طور هم‌زمان در میان اقوام مختلف بدوی بدون ارتباط با هم‌دیگر دارای چنین ارزش و اعتباری بوده است، مهم‌ترین عامل ایجاد چنین بینشی برمبنای تمثیل و تشبیه ماهیت فیزیکی و بصری آن شیء برای استعاره معنی از آن اجسام بوده است؛ برای مثال، عدم تغییر و زنگ‌زدگی طلا به‌مثابه عمر جاودانی پنداشته شده و از این‌رو آن را فلز و نماد خدایان پنداشتند. این طرز تفکر به نوعی به مقوله باستان‌شناسی ادراکی برمی‌گردد؛ چراکه به دلیل وجود یک سیستم حسی-عصبی هم‌سان و مشترک بین انسان‌ها در مناطقی بدون هیچ‌گونه ارتباط باهم، وجود رفتارهایی مشابه را توجیه می‌کند. با این مقدمه می‌توان وجه مشترک بین چشم و صدف نوع کوژک را چنین تبیین کرد که اولاً، از نظر ظاهری بسیار به هم شبیه هستند، دندان‌های ریز دهانه صدف تشابه کامل با مژه و فرم بیضوی صدف و ابعاد و اندازه آن هم‌سان چشم انسان است؛ در عین حال جلا و درخشش آن به‌مثابه بصیرت و قوه بینایی پنداشته شده است، هم‌چنان‌که رویش گیاه و درخت از زمین، موجب شده تا در اغلب فرهنگ‌های بشری زمین بسان مادر پنداشته شود (الیاده، ۱۳۹۱: ۱۴۸-۱۵۱). آب و دریا نزد انسان کهن به‌مثابه برکت و روزی و باروری دائمی کشتزارها تلقی شده است؛ بدون باران و بدون آب، نه کشتزاری باقی می‌ماند و نه دامی، پس آن چه از دل بیکران دریا برآمده و به سپیدی آفتاب است گاهی به‌عنوان نمادی از پاکی، برکت و روزی تلقی شده است.

تشبیه و تمثیل صدف کجک با چشم برای کسی که اولین بار آن را نگاه می‌کند بسیار اغواگر است. نه تنها شباهت تردیدناپذیر آن، بلکه درخشندگی و شفافیت چینی‌وش آن نیز به خلق این تصور کمک می‌کند؛ از این‌رو در اندیشه انسان دوران نوسنگی بدون هیچ واسطه‌ای آن را برای جانشینی چشم در بازسازی و پلاسترهای گچی مجموعه‌های دوران نوسنگی به‌کرات به‌کار برده‌اند (ر. ک. به: شکل ۲) و لذا موجب نمادی از بصیرت بی‌انتهای دید ابدی برای پیکره گردید. این صرفاً یک بازسازی تزئینی نیست؛ بلکه مرتبط با اندیشه آئینی پرستش نیاکان و اعتقاد به حضور و ارتباط آن‌ها با افراد زنده بوده است؛ و تکرار و تداوم آن در زمانی طولانی نشانه وجود یک سنت و اعتقاد فراگیر در جوامع نوسنگی آن مناطق تلقی می‌شود. از طرف دیگر در بافتارهای قوم‌شناسی، بحث هم‌نشینی و همراهی صدف کجک با مهره آبی مشاهده می‌شود؛ در این دیدگاه وجود دو شیء در کنار هم مکمل هم‌دیگر برای کنشی واحدی تلقی می‌شوند. در اینجا مهره آبی برای دفع نیروی شرور و صدف کجک یا سپید مهره برای تقویت دید و بصیرت عمیق استعمال می‌شود. این اعتقاد تنها در عصر مدرن با روش‌های نوین درمانی در حال جایگزینی است^۴، این اعتقاد به‌وجود نیروی افزایش دید و بصیرت تا جایی پیش‌رفته که در منابع تاریخ پزشکی به‌عنوان یک ماده اصلی، برای تهیه دارو چشم نزد طبیبان از

آن یاد شده است. برای تأکید بر این دیدگاه به شرح یکی از داروهای طبیبان اسلامی برای تقویت و درمان چشم به نام «توتیا» در فرهنگ کنزاللغات عربی-فارسی اشاره گردیده است که داروی توتیا را از پودر سوخته صدف ودع، یا همین کجک حاصل می‌آمد و طبیبان مطرحی، از جمله «ابن بیطار» به شرح آن پرداخته‌اند (برهان قاطع، ۱۳۹۱: ذیل واژه ودع).

بر این اساس محتمل است ظاهر بسیار شفاف و چینی‌وش این‌گونه صدف به انضمام فرم و صورت آن که به شکل چشم است و در طول دوران پیش‌ازتاریخ به عنوان چشم ابدی در پلاسترهای مجسمه‌نیاکان از آن استفاده شده بود، به صورت یک سنت همواره حفظ شده باشد؛ کما این که در تمام دوران پیش‌ازتاریخ و تاریخی، ما شاهد کشف و شناسایی این نوع صدف غیربومی در محوطه‌های باستانی دور از ساحلی هستیم که نشان می‌دهد تقاضایی قوی برای تجارت این کالا، فراتر از یک فرهنگ و یا دوره زمانی خاص وجود داشته است. از طرف دیگر، به نظر می‌رسد شیئی، زاده دریا و برآمده از پهنه بی‌پایان آب دریا در نزد انسان دوران پیش‌ازتاریخی که ستایشگر اغلب مظاهر طبیعی قدرتمند بود، آن را به مثابه نمادی از نیروی مثبت کیهانی مانند برکت و روزی و باروری موجود در آب بی‌پایان پنداشته است؛ از این رو تاکنون اغلب پژوهشگرانی که روی این شیء در بافتارهای باستان‌شناسی مطالعه کرده‌اند، به این نتیجه رسیده‌اند که استفاده‌کنندگان آن‌ها را به عنوان نمادی از نیروهای دفع چشم‌زخم، باروری و برکت، قدرت و پیروزی، تجدید حیات و غیره تلقی کرده‌اند (Trubitt, 2003: 243-277).

در عین حال، زیبایی خاص آن که موجب جلوه بیشتر می‌شود هنوز هم یکی از مواد مورد مصرف در جواهرسازی تزئینی است (Barbara, 2016: 17-46)؛ لذا زیورآلات یکی از روش‌های مؤثر برای برقراری ارتباط و جلب توجه به خصوصیات فردی و طبقاتی است؛ بر این اساس، اگر به کارکرد اولیه صدف کجک به عنوان پول در مناطقی از شرق دور تا آفریقا استناد کنیم (Yang, 2019: xi-7) هم‌راهی و هم‌نشینی بعدی آن با سکه هم تا حدودی روشن می‌شود که مورد اخیر به عنوان تزئین توسط برخی اقوام هنوز استفاده می‌شود و در عین حال می‌بینیم که در دوران تاریخی قراردادن سکه در درون گور متوفیان شاید جایگزینی برای صدف کجک بوده است.

البته کماکان استفاده از صدف به منظور تزئینات شخصی هم وجود داشته و کشفیات فراوان این اشیاء از درون قبور به عنوان زیورآلات شخصی این دیدگاه را تأیید می‌کند (Baryosef, 2000: 478). با این شرایط به نظر می‌رسد استعمال فراوان این شیء چه به عنوان تزئینات و چه به صورت نمادین به جنسیت و مکان خاصی تعلق داشته است؛ یعنی مکان‌های مذهبی-نیایشگاهی و گور زنان و کودکان، چراکه در هیچ موردی از گور مردان کشف نشده است. در عین حال در بافتارهای قوم‌شناسی هم این نوع صدف فقط بر روی لباس‌های زنان و کودکان نابالغ دیده می‌شود؛ این تشابه می‌تواند بازمانده کارکرد آن به عنوان حامی زنان و کودکان در حافظه تاریخی و پیشینه طولانی استفاده از این شیء نهفته باشد؛ دیدگاه و ذهنیتی که ممکن است

هم‌اکنون برای استفاده‌کنندگان در غبار زمان کم‌رنگ شده و به صورت یک رسم معمول درآمدن باشد.

نتیجه‌گیری

مطالعه و مقایسه بحث استفاده از صدف کجک در دو بافتار زمانی متفاوت، یعنی دوره باستان از هزاره سوم تا هزاره اول پیش از میلاد در یک سو؛ و مناطقی از حضور اقوام محلی امروزی ایران در غرب و جنوب غرب ایران به عنوان بافت قومی امروزی، به روشنی نشانه‌هایی از استفاده از این نوع صدف غیربومی را تأیید می‌کنند. صدفی که نزدیک‌ترین منشأ قابل تخمین برای آن سواحل خلیج فارس در جنوب فلات ایران است و گاهی فاصله نزدیک‌ترین نقطه ساحلی با محوطه‌های باستانی و مراکز استقرار این اقوام که صدف‌ها کجک در آن‌ها کشف و شناسایی شده‌اند، نزدیک به هزار کیلومتر است. تحلیل بافتی و مکانی صدف‌های مورد استفاده با توجه به محل کشف آن‌ها نشان می‌دهد اکثریت آن‌ها مرتبط با دو مکان خاص نیایشگاه‌ها و گورها هستند. وجه اشتراک این دو بافتار، کارکرد عقیدتی و اندیشه‌های دینی و کیهان‌شناختی است و بدون شک اجزاء و اشیاء درون این فضاها حداقل بازگوکننده ارزش آئینی آن‌ها می‌باشند. بحث مرگ و حیات پس از مرگ از پرسش‌های اساسی بشر بوده است و وجود اشیاء و گور هدایای مختلف بازتاب این تفکرات برای جلب آسایش متوفی قلمداد می‌شود؛ این روند تا دوران تاریخی در فلات ایران مشاهده شده است؛ و تنها از زمان شکل‌گیری اسلام به عنوان مذهب رسمی و غالب تمامی شیوه‌های تدفین غیراسلامی منسوخ و استفاده از صدف کجک یا هر شیء تزئینی و آئینی دیگر در گور منتفی گردید. اما شواهد قوم‌شناسی نشان می‌دهد که هنوز نشانه‌هایی از برخی عقاید و نگرش‌ها تا به امروز دوام آورده است و در این بین متون تاریخی دوران اسلامی نیز بر آن‌ها صحه می‌گذارند؛ به نحوی که در بسیاری از فرهنگ‌های لغات مانند کنزاللغات از قرن هشتم هجری قمری هنوز به عنوان یک امر رایج به اعتقاد مردم به دفع چشم‌زخم توسط سپید مهره یا کجک اشاره دارند. شرایط هم‌سان کاربرد صدف کجک در میان برخی اقوام بومی امروزی ایران در مناطق غرب و جنوب غربی ایران نشان می‌دهد هم در بافتارهای باستان‌شناسی و هم در بافتارهای قوم‌شناسی استفاده از این صدف نوع کجک فقط برای زنان، و کودکان استفاده شده و هیچ موردی از استفاده برای مردان دیده نشده است؛ دوم این‌که، در هر دو بافتار فوق‌الذکر؛ استفاده از صدف کجک صرفاً در باب امور آئینی و یا تزئینی با مفهوم آئینی استفاده شده‌اند؛ برای مثال، سنن و آداب تدفین در قالب گورها، معابد و فضاهای مقدس و اعتقاد به دفع نیروهای خبیث و چشم‌زخم در مقوله امور آئینی قرار می‌گیرند.

وجه مشترک استفاده از صدف نوع کجک در بافتارهای باستان‌شناسی و قوم‌شناسی امروزی نشان داد تشابه هر دو مورد استفاده در مکان‌های مقدس و گورها به مثابه کارکردی آئینی و نسبت آن با جنسیت زنان و کودکان نابالغ نشان‌دهنده طولانی مدت یک سنت است که ریشه مشترک در اعتقادی کهن و مستمر دارند.

در پرتو این شواهد، این چنین می‌توان نتیجه گرفت که استحصال، تجارت و به‌کارگیری صدف‌های خاص نوع کجک فراتر از بُعد زیبایی‌شناسی، دارای مفهومی آئینی هم بوده‌اند و این مسأله به صورت یک امر پایدار موجب شده تا یک‌گونه خاص از صدف در میان صدها گونه دیگر برای مدت زمانی طولانی و توسط شبکه‌ای از تجار محلی و دوره‌گردان برقرار بماند.

پی‌نوشت

۱. خانم «کارول کرامر» به‌هنگام تمرکز هیأت باستان‌شناسی بر کاوش در گودین‌تپه با انجام یک کار قوم‌باستان‌شناسی در دشت کنگاور و تمرکز بر تک‌نگاری روستای علی‌آباد، موارد مقایسه‌ای فراوانی را برای کمک به تحلیل بقایای باستانی گروه کاوشگر فراهم نمود (Kramer, 1982).
۲. «آل» موجودی نامرئی با نیرویی ماوراءالطبیعه که دشمن موالید و نوزادان است و تلاش دارد از لحظه تولد تا قبل از رسیدن به چهل‌روزگی (چله) آن‌ها را از بین ببرد.
۳. هنگامی که شما از یکی از زنان گرد در مورد نحوه به‌دست آوردن این نوع صدف سؤال می‌کنید، ابتدا از جواب صریح طفره می‌رود، ولی اگر از بستگان و یا افراد مورد اعتماد وی باشید دو پاسخ به شما خواهد داد: الف) این‌ها را بعد از ازدواج مادرش به وی هدیه داده است و از این رو برایش بسیار ارزشمند هستند. ب) تا حدود ۵۰ سال قبل، دوره‌گردهایی از نواحی اصفهان و ساوه و... هرچند سال یک‌بار به میان ایل می‌آمدند و این صدف‌ها را به همراه زیورآلات دیگر به بهای نسبتاً زیاد و فقط به افراد خاص! با روغن، کشک یا بره مبادله می‌کردند.
۴. یکی از ویژگی‌های فرهنگی بشری، تداوم یک کنش و عقیده تا زمان جانشینی آن با کنش یا عقیده‌ای برتر و کارا تر است؛ برای مثال، تا وقتی هیچ جانشینی برای درمان مرگ‌های بدون دلیل کودکان یافت نشده بود اعتقاد به وجود نیروی شفادهنده در برخی اشیاء و اجسام به اعتبار آن گروه از کودکان که زنده می‌ماندند! معتبر و برجا بود؛ و تا زمانی که وسیله‌ای راحت و به صرفه‌تر از باربری توسط حیوانات اختراع نشده بود، اعتقاد به آفرینش حیوانات برای خدمت به انسان‌ها و باربری کماکان در همه فرهنگ‌های بشری مصداق داشت؛ اما براساس اصل جانشینی هر گاه این عقاید با عقایدی مؤثرتر و کارا تر مواجه شوند به تدریج اهمیت خود را از دست می‌دهند.

کتابنامه

- ابن معروف محمد ابن، عبدالخالق، ۱۳۹۲، فرهنگ کنزاللغات عربی-فارسی. تصحیح: رضا علوی نصر، تهران: انتشارات مرتضویه.
- اسدیان خرم‌آبادی، محمد؛ باجلان فرخی، محمدحسین؛ و کیانی، منصور، ۱۳۵۸، باورها و دانسته‌ها در لرستان و ایلام. چاپ یکم، تهران: نشر فرهنگ و آموزش عالی.
- الیاده، میرچا، ۱۳۹۳، تصاویر و نمادها. ترجمه محمدکاظم مهاجری، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- الیاده، میرچا، ۱۳۹۴، رساله در تاریخ ادیان. ترجمه جلال ستاری، چاپ پنجم، تهران: نشر سروش.
- پولاک، یاکوب ادوارد، ۱۳۶۸، سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهانداری، چاپ یکم، تهران: نشر خوارزمی.
- توفیقی، پیوند، ۱۳۹۳، «بررسی تطبیقی طرح و رنگ در طناب‌های (مال‌بندهای) عشایری ایل‌های بختیاری و قشقایی». نشریه هنرهای کاربردی، ۳ (۵): ۴۵-۵۷.
- تناولی، پرویز، ۱۳۷۷، جل‌های عشایری و روستایی ایران آرایش اسب. چاپ یکم، تهران: انتشارات یساولی.
- جکسون، آبراهام لنتاین ویلیام، ۱۳۵۷، سفرنامه جکسون ایران درگذشته و

- حال. ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، چاپ دوم، تهران: نشر شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- حصوری، علی، ۱۳۷۱، نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه. چاپ یکم، تهران: نشر فرهنگان.
- داندلسن، بس آلن، ۱۳۹۸، اسفند وحشی (پژوهشی در باب سحر و جادو در فرهنگ عامه ایران). ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات فرهنگ جاوید.
- رایس، کلارا کولیور، ۱۳۸۳، زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آن‌ها. ترجمه اسدالله آزاد، چاپ یکم، تهران: نشر کتابدار.
- رضی، هاشم، ۱۳۸۱، دانش‌نامه ایران باستان، عصر اوستایی تا پایان دوران ساسانی. چاپ یکم، جلد سوم، تهران: نشر سخن.
- صابری، افتخاری عارفه، ۱۳۹۱، «باور به وجود نیروی فوق طبیعی در اشیاء در فرهنگ عامه مردم ایران (فتیشیزم = شیء باوری)». نشریه نامه انسان‌شناسی، ۱۰ (۱۷): ۸۷-۱۱۳.
- فیلیبرگ، کارل گونار، ۱۳۶۹، ایل پایی کوچ‌نشینان شمال غرب ایران. ترجمه اصغر کریمی، تهران: نشر فرهنگسرا.
- فضایی، یوسف، ۱۳۵۶، بنیان‌های اجتماعی دین. چاپ اول، تهران: نشر شاه‌رضا.
- محمدحسین بن خلف تبریزی، ۱۳۹۱، دائرةالمعارف برهان قاطع. تصحیح: محمد معین، چاپ هفتم، تهران: انتشارات امیرکبیر.

- Alarashi, H.; Ortiz, A. & Molist, M., 2018, "Sea shells on the riverside: Cowrie ornaments from the PPNB site of Tell Halula (Euphrates, northern Syria)". *Quaternary International*, 490: 98-112.
- Amelirad, S.; Overlaet, B. & Haerinck, E., 2012, "The Iron Age "Zagros Graveyard" near Sanandaj (Iranian Kurdistan), Preliminary Report on the First Season". *Iranica Antiqua*, 47: 41-99.
- Asdian Khorramabadi, M.; Bajanfarkhi, M. H. & Kayani, M., 1979, *Bavarha Va Danestet Dar Lorestan Va Ilam*. 1st edition, Tehran: Nashre Farhang and Amozesh Alli.
- Bar-Yosef Mayer, D. E., 2000, "The economic importance of molluscs in the Levant". *Archaeozoology of the Near East IV, ARC Publications*, 32: 218-227.
- Daniel, E. & Bar-Yosef, M., 2005, "The exploitation of shells as beads in the Paleolithic and Neolithic of the Levant". *Paléorient*, 31(1): 176-185.
- Eliade, M., 2013, *Images and symbols*. Translated by Mohammad Kazem Mahajri, Chap Second, Tehran: Parse Book Translation and Publishing Company.
- Kramer, C., 1982, *Village Ethnoarchaeology: Rural Iran in Archaeological Perspective*. New York: Academic Press.
- Cattaneo-Vietti, R.; Doneddu, M. & Trainito, E., 2016, *Man and Shells Molluscs in the History*. Bentham Science Publishers.

- Clark, G. & Clark, J. G. D., 1986, *Symbols of excellence: precious materials as expressions of status*. Cambridge University Press.
- Donaldson, B., 2015, *Magic, Myth and Folklore in Iran*. The wild rue of Persia: Magic, myth and folklore in Iran. London: I. B. Tauris.
- Durante, S., 1977, "Marine shells from Balakot, Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya". *Their significance for trade and technology in ancient Indo-Iran, South Asian Archaeology*, 1: 317.
- Eliade, M., 2014, *Treatise on the history of religions*. Translated by: Jal Satari, Fifth edition. Tehran: Neshar Soroush
- Evett, D., 1967, "Artifacts and architecture of the Iblis I period: Areas D, F, and G , Investigations at Tal-i-Iblis". *Preliminary reports*, (9): 202-255.
- Caldwell, J. R., 1967, *Investigations at Tal-i-Iblis*. Illinois state Museum preliminary reports.
- Filberg, C. G., 1990, *Il papi Kuchenshinan of northwestern Iran*. Translation Asghar Karimi, Tehran: Farhangsara Publication.
- Fazai, Youssef, 1977 *Social Foundations of Religion*. First edition, Tehran: Neshar Shahreza
- Fletcher, A., 2015, "'From Person to Ancestor", The Plastered Skull from Jericho". *Current World Archaeology*, 74: 24-26.
- Gensheimer, T. R., 1984, "The role of shell in Mesopotamia evidence for trade exchange with Oman and the Indus valley". *Paléorient*, 10 (1): 65-73.
- Golani, A., 2014, "Cowrie shells and their imitations as ornamental amulets in Egypt and the Near East". *Polish archaeology in the Mediterranean*, 2 (XXIII): 71-83.
- Hassouri, A., 1992, *Turkmen carpet patterns and neighboring peoples*. 1st edition, Tehran: Neshar Farhang.
- Hole, F.; Flannery, K. V. & Neely, J. A., 1969, *Prehistory and human ecology of the Deh Luran Plain , an early village sequence from Khuzistan, Iran 1 (Vol 1)*. University of museum anthro archaeology.
- Ibn Ma'aruf, M., 2012, *Arabic-Persian Dictionary*. Editing: Reza Alavi Nasr, Tehran: Mortazavieh Publications.
- Jackson, J. W., 1917, *Shells as Evidence of the Migration of Early Culture*. Manchester University press.
- Jackson, A., 1978, *Jackson's travelogue of Iran passed away and now*. Translated by: Manouchehr Amiri and Fereydoun Baderhai, second edition, Tehran: Neshar Sharami. Kharazmi Publications.
- Heath, B. J., 2016, "Cowrie shells, global trade, and local exchange: piecing together the evidence for colonial Virginia". *Historical Archaeology*, 50 (2): 17-46.
- Ghirshman, R., 1938, "Fouilles de Sialk près de Kashan, 1933, 1934, 1937". Vol. 1, Paul Geuthner,
- Kenoyer, J. M., 1984, "Shell working industries of the Indus Civilization a summary". *Paleorient*, 10(1): 49-63.

- Kenyon, K. M., 1981, *Excavations at Jericho (Vol 3)*. The architecture and stratigraphy of the Tell Plates Brit, School of Archeology in Jerusalem.
- Kovács, L. & Radócz, G., 2008, “*Vulvae, Eyes, Snake Heads*”, *archaeological finds of cowrie amulets* (Vol. 1846). British Archaeological Reports Limited.
- Hubert, A. & Hubert, A., 1993, *A Guide to Worldwide Cowries*. Published by, Verlag Christ Hemmen.
- Mallowan, M. E. L., 1947, ““Brak and Chagar Bazar”. Part-I, Their Contribution to Archaeology”. *IRAQ*, 9(1): 10-47.
- Mohammad Hossein Bin Khalaf Tabrizi, 2012, *Dairat al-Maarif of Decisive Proofs*. Correction: Mohammad Moin, 7th edition, Tehran: Amirkabir Publications.
- Moorey, P. S., 1994, *Ancient Mesopotamian materials and industries*. The archaeological evidence. Oxford.
- Mortensen, I. D. & Nicolaisen, I., 1993, *Nomads of Luristan: History, material culture, and pastoralism in western Iran*. Thames and Hudson.
- Muscarella, O. W., 1974, “The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran”. *Metropolitan Museum Journal*, (9): 35-90.
- Negahban, E. O., 1996, *Marlik: the Complete Excavation Report*. (Vol. 87), UPenn Museum of Archaeology.,
- Overlaet, B., 2003, *The Early Iron Age in the Pusht-i Kuh, Luristan*. Gent University.
- Polak, J., 1989, *Pola K's travel book: Iran and Iranians*. Translation Kikavos Jahandari, 1st edition, Tehran: Neshar Kharazmi.
- Quenet, Ph., 2018, “Luxe ET transgression dans les cités-États sud-mésopotamiennes (3100-2350 av. J.-C.)”. *d'après quelques séries d'objets en coquille. Ktéma, Civilisations d Lorient, de la Grèce ET de Rome Antiques* (43): 5-34.
- Rice, C. C., 2004, *Persian Women and Their Ways*. Translation by: Asadullah Azad, 1st edition, Tehran: Neshar Ketabdar.
- Razi, H, 2001, *Encyclopedia of Ancient Iran, Avestan Age to the End of the Era Sassanid* First edition, third volume, Tehran: Neshar Sakhan.
- Reese, D. S., 1986, “Shells at Aphrodisias”. *Prehistoric Aphrodisias, An Account of the Excavations and Artifact Studies*, 191-196.
- Reese, D. S.; Woodeard, F. & Price, D., 1988, “Recent invertebrates as votive gifts”. *The Egyptian Mining Temple at Timna*, by B. Rothenberg. *Researches in the Arabah*(1).
- Reese, D. S. & Kühne, H., 1991, “Marine and Fresh-water Shells and an Ostrich Eggshell from Tall Šeḥ Hamad, Syria”. H. Kühne, *Die Rezente Umwelt von Tall Šeḥ Hamad und Daten zur Umweltrekonstruktion der Assyrischen Stadt Dur-Katlimmu*, (Berlin: Dietrich Reimer Verlag): 133-6.
- Reese, D. S. 1989, “On cassid lips and helmet shells”. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 275(1): 33-39.

- Reese, D. S., 1998a, "Marine shells". In: *The Harra and the Hamad, Excavations and Surveys in n Eastern Jordan* (1), Ed. by A. V. G. Betts, AM (9): 138.
- Reese, D. S., 1998b, *Jericho shells Working Reanalysis*. Chicago, Manuscript.
- Reese, D. S., 2003, "Banesh shells, shark/ray vertebrae, and eggshells from ABC and TUV". In: William M. Sumner: *Early Urban Life in n the Land of Anshan: Excavations at Tal-e Malyan in n the Highlands of Iran*. Malyan Excavation Reports III/University Museum.
- Reese, D. S., 1989, "Treasures from the sea". *Expedition*, 31 (2): 80.
- Ridout-Sharpe, J., 2017, "Shell ornaments, icons and other artefacts from the eastern Mediterranean and Levant, Molluscs in Archaeology, Methods". *Approaches and Applications*, (3): 290.
- Saberi Eftakhari, A., 2013, "Belief in the existence of supernatural power in objects". In: *The popular culture of the people of Iran* (fetishism = object of belief.) Namah Ansanshanasi publication, 10: 78-113.
- Safer, J. N., 1982, *Spirals form the Sea, An Anthropological Look at Shells*. 1th edition, New York, USA.
- Schmidt, E. F.; Loon, M. N. V. & Curvers, H. H., 1989, *The Holmes Expeditions to Luristan*. Oriental Institute of the University of Chicago.
- Shaw, J., 2012, "Archaeology of religious change: introduction". *World Archaeology*, 45 (1): 1-11,
- Stein, A., 1994, *Old routes of western Iran*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára: Kőrösi Csoma Társaság..
- Stol, M. & Wiggermann, F. A. M., 2000, *Birth in Babylonia and the Bible, its Mediterranean setting*. (Vol 14), Brill.
- Tanavoli, P., 2017, *Nomadic and rural styles of Iran, horse grooming*. Print Ikme, Tehran: Yasawli Publications
- Tofighi, P., 2013, *The comparative study of design and color in Nomadic Ropes of Bakhtiari and Ghashghaie Tribes, Period 03*. Fifth, March 2013: 45-57.
- Tosi, M., (Ed). 1981, *Conchiglie: il commercio e la lavorazione delle conchiglie marine nel medio oriente dal 4 al 2 millennio A.C*. Roma, Palazzo Brancaccio, 14 maggio-19 luglio, De Luca.
- Trubitt, M. B. D., 2003, "The production and exchange of marine shell prestige goods". *Journal of Archaeological Research*, 11(3): 243-277.
- Tylor, E. B., 1970, *Religion In Primitive Culture*. Harper torchbooks.
- Voigt, M. M., 1983, *Hasanlu*. Volume I: *Hajji Firuz Tepe, Iran-The Neolithic Settlement*. Vol. 1. UPenn Museum of Archaeology.
- Woolley, C. L., 1955, *Excavations at Ur*. London: Ernest Benn Ltd.
- Yang, B., 2019, *Cowrie shells and cowrie money*. A global history, Routledge.